

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Приймак Алла Миколаївна

УДК 81:82 – 6 Тол 1/7. 08

**Структурно-стилістична та лексико-семантична
організація щоденникових текстів Л.М. Толстого**

Спеціальність 10.02.02 — російська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ 2002

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі російської мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Іванова Людмила Петрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри російської мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Молотаєва Наталія Віталіївна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри російської мови;
кандидат філологічних наук, доцент
Сахарова Ольга Вікторівна,
Київський славістичний університет,
доцент кафедри української мови.

Провідна установа: Черкаський державний університет
імені Богдана Хмельницького,
кафедра загального та російського мовознавства,
Міністерство освіти і науки України, м.Черкаси.

Захист відбудеться 25 червня 2002р. о 14.30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 21 травня 2002 року.

Учений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Н.П. Гальона

Загальна характеристика роботи

Сучасна лінгвістика тексту здійснює такий підхід до об'єкту свого дослідження, який забезпечує вирішення проблем логічності тексту, його стилю, психологічної інтерпретації, а також пресупозиції, фонових та енциклопедичних знань як допоміжних факторів його сприйняття.

Пропонуючи різні підходи до тексту, вітчизняні та зарубіжні мовознавці Н.Д. Арутюнова, М.Я. Блох, В.О. Бухбіндер, І.Р. Гальперін, К. Гаузенблас, С.І. Гіндін, Т. ван Дейк, Т.М. Дрідзе, Г.О. Золотова, В. Кінч, Г.В. Колшанський, В.А. Кухаренко, О.О. Леонт'єв, О.І. Москальська, Л.Н. Мурзін, О.І. Новіков, Ч. Петефі, Х. Різер, Є.Д. Розанов, Р. Харвег та інші здійснили вагомий внесок у розробку теорії тексту, його категоріального апарату. Їх попередники – основоположники теорії тексту О.М. Пешковський, О.О. Потєбня, Ш. Баллі, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, В. Матезіус—підходили до цього феномену не як до одиниці комунікативної системи, а через вивчення його структурних складників—речення, синтагми.

До останнього часу лінгвістичні дослідження тексту здійснювались переважно на матеріалі текстів наукового (М.М. Кожина, М.П. Котюрова), офіційно-ділового (Л.Г. Киркунова, Т.І. Єрофєєва), розмовного (О.Б. Сиротиніна, Т.В. Матвєєва), публіцистичного (В.Г. Костомаров, А.І. Мамалига), художнього (В.В. Виноградов, Г.О. Золотова, Н.А. Купіна, Л. Долежел) стилів. Щоденниковий текст ще не був об'єктом комплексного лінгвістичного аналізу, незважаючи на те, що щоденниковий запис, як особлива форма фіксування авторських думок, виник давно. Проте частіше привертав увагу літературознавців, хоча являє собою велике поле діяльності насамперед для мовознавців.

Не був з'ясований статус щоденникового тексту у системі функціонування стилів, а також питання структурно-стилістичної та лексико-семантичної організації щоденникового запису як тексту, визначення інтра- та екстралінгвістичних факторів, різноманітних залежностей та зв'язків, які впливають на цілісну картину творення щоденникового тексту (далі — ЩТ), оскільки лише у тексті інтегруються системна структурність мови, концепція образу автора, його інтенція.

Актуальність дисертаційного дослідження визначається необхідністю з'ясувати особливості функціонування щоденникового тексту, його структурно-стилістичного статусу, ролі мовної особистості, яка творить текст, опису оформлення ЩТ на різних мовних рівнях з урахуванням періоду написання, композиційно-мовленнєвої форми, авторської оцінки, а також визначення специфічних рис саме щоденникового тексту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямком Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Дослідження проблем гуманітарних наук”, входить до плану науково-дослідної роботи ка-

федри російської мови і є складовою частиною комплексної теми “Проблемні питання сучасної російської мови”.

Об’єктом дослідження є щоденникові тексти письменника світового рівня Л.М. Толстого, об’єднані темою виховання та самовиховання особистості.

Матеріалом дослідження послужили щоденникові тексти Л.М. Толстого у кількості 190 одиниць, об’єднані темою виховання та самовиховання, яка є наскрізною у його щоденникових записах, здійснюваних протягом усього його свідомого життя (з 1847 по 1910 роки). Тому доцільно розглядати ЩТ з урахуванням хронології їх написання, адже за кілька десятиріч не могли не змінитися світогляд, життєва філософія письменника, його ставлення до себе і оточуючих, що, звичайно, впливало на мовне оформлення його щоденникових записів.

Віднесеність ЩТ Л.М. Толстого до певної хронологічної групи здійснено на основі періодизації його творчості, запропонованої Б.І. Бурсовим у його монографії "Лев Толстой. Идеиные искания и творческий метод." (ч. I, II— Москва, 1960 р.), відповідно до якої умовно виділяється три періоди:

I період — 1847 – 1873 р.р.

II період — 1873 – рубіж 80-х р.р.

III період — 1890 – 1910 р.р.

Фактичний матеріал, проаналізований у дисертації, добирався з 19-20 томів збірки творів Л.М. Толстого у 20-ти томах (Москва: Художня література, 1965) загальним обсягом біля 1000 сторінок. Репрезентований масив дослідження поданий такими параметрами:

- оповідань – 64 ЩТ;

- описів – 20 ЩТ;

- роздумів – 106 ЩТ;

Мета дисертації полягає у визначенні стилістичного статусу ЩТ, їх структурної та лексико-семантичної організації.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- 1) описати та проаналізувати мовне та структурне наповнення щоденникових текстів різних композиційно-мовленнєвих форм (оповідання, описи, роздуми);
- 2) зіставити між собою структурно-стилістичну та лексико-семантичну організацію ЩТ трьох періодів творчості Л.М. Толстого;
- 3) виявити та описати мовні засоби авторської оцінки (позитивної, негативної, нейтральної);
- 4) у результаті визначити специфіку та стилістичний статус щоденникового тексту;
- 5) дослідити прагматичний аспект ЩТ з урахуванням ситуації адресант/адресат.

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використано метод порівняльного аналізу та зіставний метод при виявленні рис схожості і відмінності щоденникових текстів різних композиційно-мовленнєвих форм та авторської оцінки. Було застосовано метод компонентного аналізу, який дозволив розкрити сутність та механізми утворення щоденникових текстів Л.М. Толстого.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше здійснено комплексне дослідження щоденникового тексту на матеріалі щоденників Л.М. Толстого у хронологічних зрізах, яке дає змогу простежити еволюцію світогляду письменника та формування його ідиостилю, творчого методу, сформованих саме завдяки щоденникам. Зроблено спробу виявити специфічні риси ЩТ, визначити особливості їх лексико-семантичного, морфологічного, стилістичного оформлення, відзначених різною авторською оцінкою з урахуванням різних композиційно-мовленнєвих форм, тобто визначено статус щоденникового тексту.

Виявлені в результаті дослідження прагматичні характеристики ЩТ дають можливість трактувати зміст щоденникового запису та його синтаксичного втілення залежно від цільової настанови автора, оцінки, періоду написання, фактору адресата.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що одержані результати сприятимуть розширенню знань про тексти різних типів, виявляють структурно-семантичні особливості щоденникових текстів різних композиційно-мовленнєвих форм з урахуванням часу їх написання та авторської самооцінки, а також засоби їх мовної реалізації на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях, завдяки чому в кінцевому результаті визначено специфічні риси щоденникового тексту, з'ясовано статус ЩТ, вперше описано його параметри.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів, матеріалів, теоретичних положень у підручниках і посібниках з питань синтаксису, стилістики, лінгвоаналізу, а також у практиці вузівського і шкільного викладання стилістики сучасної російської мови, лінгвістичного аналізу художнього тексту, спецкурсів з лінгвостилістики і лінгвістики тексту, спецсеминарів з семантичного і прагматичного синтаксису.

Апробація результатів дисертації.

Основні положення дисертаційного дослідження було обговорено на засіданнях кафедри російської мови НПУ ім. М.П. Драгоманова. Висновки роботи, окремі положення викладені у доповідях, представлених на Міжнародній науковій конференції "Актуальні проблеми вивчення та викладання філологічних дисциплін у технічному вузі" (м. Київ, 10-12 квітня 1997 р.), VII Міжнародних Карських читаннях "Антропоцентричний підхід у дослідженнях мови" (м. Ніжин-Гродно, 13-14 травня 1998 р.), Міжнародній конференції "Християнство і слов'янські культури. До 200-річчя християнства" (м. Київ, 17-19 квітня 2000 р.), XXVI Міжнародних Толстовських читаннях (м. Тула, 22-25 листопада 2000 р.), Міжнародній

науковій конференції “Російська література напередодні третього тисячоліття. Підсумки розвитку та проблеми вивчення” (м. Київ, 5-6 грудня 2000 р.), а також у журналі “Русский язык и литература в учебных заведениях” (№5/7) 1997 р., у збірнику наукових праць “Мови й культура народів Приазов’я” ч. I, II (м. Бердянськ, 2000 р.), VII, X Міжнародних наукових конференціях “Мова і культура” (м. Київ, червень 1999, 2001 рр.), на звітних наукових конференціях Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2000 р.).

Зміст роботи викладено у 10 публікаціях, з них у спеціалізованих наукових виданнях – 7.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку умовних скорочень, списку використаної літератури, який становить _____ найменувань та додатку, що становить “Список проаналізованого матеріалу”. Обсяг дисертації без бібліографії, умовних скорочень та списку використаних джерел — сторінок, повний обсяг роботи — сторінок.

Основний зміст дисертації

У “**Вступі**” подається загальна характеристика роботи, обґрунтовано вибір теми, актуальність досліджуваної проблеми, сформульовано об’єкт, предмет, мета і завдання дослідження, охарактеризовано методи дослідження, наукову новизну роботи, теоретичне і практичне значення, наведено відомості про її апробацію.

У першому розділі “**Проблема статусу щоденникового тексту**” обґрунтовано поняття тексту як лінгвістичної категорії з урахуванням різнопланового підходу лінгвістів до цього феномену (загальнолінгвістичний, прагмалінгвістичний, семіотичний, соціопсихолінгвістичний підходи). Критеріями визначення цілісного тексту як одиниці спілкування є: семантичний, комунікативно-інформативний (в плані структурування тексту для реалізації авторської інтенції), функціонально-стилістичний (з комплексом екстралінгвістичних факторів, які допомагають створювати цілісну і закінчену єдність форми і змісту).

При детальному підході до тексту на особливу увагу заслуговують його найважливіші типологічні характеристики — текстові категорії. Спочатку виділені Т. ван Дейком, Г. Граунштейном когезія, корегентність, прагматична установка, інформативність, ситуативність, фонові знання, можливості сприйняття тексту пізніше були доповнені цілісністю, завершеністю (В.О. Бухбіндер, Є.Д. Розанов, К. Кожевнікова), логічністю (Т.В. Матвєєва), наявністю авторського задуму (М.М. Бахтін, Т.В. Матвєєва), образом автора (В.В. Виноградов, Г.О. Винокур), суб’єктивною модальністю (В.В. Виноградов, Г.О. Золотова, М.Д. Ната-

нзон, Т.В. Шмельова, М.Ю. Федосюк), прогресії/стагнації (З.Я. Тураєва), локальності, континууму, стереотипізації/новизни (М.М. Кожина), адресатності (І.В. Арнольд, О.П. Воробйова, О.Б. Сиротиніна). Останні роки на базі тексту досліджується мовна особистість автора (Л.П. Іванова).

У розділі доводиться, що щоденниковий текст має усі ознаки тексту, оскільки він—продукт мовленнєво-розумової діяльності і у ньому виявляються загальні закономірності побудови і функціонування тексту. Але він одночасно і текст специфічний, адже автор, який є структурним і семантичним центром ЩТ, створює його для себе. Тож інформацію в тексті закладено у розрахунок лише на себе: нестандартно, без надмірних подробиць, лаконічно, економно, з урахуванням пресупозиції, фонових знань, якими автор володіє абсолютно. Це, у свою чергу, впливає на мовне оформлення ЩТ, їх структуру (скороченість, надзвичайно висока емоційність, асоціативність, фрагментарність, мозаїчність, часто невеликий обсяг, композиційно-структурна і семантична неповнота).

Крім того, щоденники служили письменникові не лише для документальної фіксації фактів автобіографії, але й були засобом комунікації, яка експлікує мовну особистість творця, який мав величезний вплив на розвиток російської мови в цілому.

Важливою ознакою щоденникових текстів є експресивність, зумовлена особливим комунікативним завданням автора—забезпечити максимальний вплив на самого себе.

У ЩТ Л.М. Толстого експресивність імпліцитно або експліцитно передає внутрішній стан письменника. Тому головним критерієм добору мовних засобів є прагматична установка творця тексту, яка забезпечує його основну мету — впливати і переконувати, що, у свою чергу, вимагає пристосування мовлення до функціональної заданості тексту.

Можливості надати експресивності (експресивізацію) висловлюванню у щоденниковому тексті великі: фоно-графічні виділення (слова: *“правило”, “должен”, “обязан”*), словотворчість автора (*старюсь, распетрушили, художественно-умный, дурносопые, рассмелилась*), тавтологізація (*знаю, что у меня есть, что сказать и силы сказать сильно;*), модифікація фразеологізмів (*покушаюсь сочинять стихи, разжѐг меня к искусству, пишут из пустого в порожнее*), вживання екзотизмів і варваризмів (*fausse honte; поддался mauvaise honteur; non ad probandum, sed ad narrandum*), енантіосемія (*бедный* — у ласкавому значенні), різкий контраст (*Для меня нет середины или блестящая, или жалкая будущность; Чем выше я становлюсь в общественном мнении, тем ниже я становлюсь в собственном; В чём кажется слабость, в том может быть источник силы*), оксиморон; (*красиво несчастлива, подлые идеалы*).

У другому розділі **“Структурно-семантична характеристика ЩТ-оповідань”** визначено своєрідність структурування та семантико-стилістичні особливості текстів—оповідань I, II, III періодів написання, які мають різні аксіологічні характеристики автора.

Залежно від авторської оцінки тексти поділяються на три групи: оповідання з позитивною оцінкою автора, оповідання з негативною оцінкою автора, оповідання з нульовою (нейтральною) оцінкою автора.

Оцінність у щоденниках Л.М. Толстого—явище закономірне з цілого ряду причин, і насамперед, психологічних та індивідуальних. Феномен самооцінки Л.М. Толстого в ЩТ полягає у такому підході до неї, щоб вона (оцінка) спрямовано стимулювала необхідну реакцію: виправлення негативних або культивування, розвиток у авторі позитивних рис характеру.

У лінгвістичній літературі, присвяченій питанням оцінки, в основу опису оцінних смислів покладено їх розмежування згідно з логічною дихотомією “добре-погано”. На цій основі виділяються позитивна і негативна оцінки (Н.О. Олександрова, О.М. Вольф, М.Б. Воробйова, М.П. Котюрова, Т.В. Матвєєва, В.М. Телія). Мовознавці розуміють оцінність як закладену у слові позитивну або негативну характеристику людини, предмета, явища тощо. Найважливіший показник оцінки—наявність плюса або мінуса у значенні слова.

Вслід за М.П. Котюровою, ми вводимо нульову (нейтральну) оцінку автора і говоримо про три види оцінки — нульову, позитивну, негативну. Нульова оцінка співвідноситься нами “не з відсутністю її як такої, а з кваліфікацією знання про суб’єктивований об’єкт”. Тому за нульову оцінку у ЩТ Л.М. Толстого ми припустили таку, коли автор не стільки характеризує, оцінює себе, скільки ставить певні завдання, мету і вимагає від себе ж їх виконання. Стосовно ЩТ це означає, що текстам з нульовою оцінкою не властиве емоціонально-еспресивне забарвлення, бо вони насамперед виконують функцію повідомлення, констатації фактів і мають лише інформативний характер.

Спостереження показали, що тексти з позитивною, негативною, нейтральною оцінками автора мають як загальні риси, так і специфічні.

Загальні риси:

1. оскільки ЩТ—письмова форма розмовного стилю, йому властиві: невимушеність, ситуативність, нерідко спонтанність, фрагментарність структурування, що наближає ЩТ до усного мовлення. Але є і відмінності — текст щоденників, як форма письмового мовлення, більш жорстко нормований, ретельніше обмірковується, досконаліший за формою і змістом, лаконічніший.
2. Композиційні рамки не жорсткі: структура тексту не завжди повна, можуть бути відсутні зачин або кінцівка.
3. Значну роль відіграють фонові знання, пресупозиція.
4. Автор ЩТ — їх структурно-семантичний центр, присутність його розкривається за допомогою мовних засобів (найчастіше — особові і зворотні займенники та їх граматичні форми, дієслова теперішнього часу 1 особи однини, короткі форми прикметників на зразок: *добр, плох, слаб*).

5. Автор широко використовує речення, які мають характер супутніх зауважень і не пов'язані з текстом тематично (нерідко це описи стану здоров'я, справ, які зроблено, або треба зробити: *Плохо спал. Состояние хорошее. Написать письма. Поговорить с...*).

Серед специфічних рис текстів-оповідань з позитивною оцінкою виявлено такі:

лексика переважно стилічно нейтральна, з введенням обмеженої кількості оказіоналізмів розмовного характеру (*непогрешный*), метафор, книжних слів.

До морфологічних особливостей належить вживання особового займенника *я* та зворотнього *себя*, їх форм, а також локальних і темпоральних прислівників, які виступають показниками і семантичного, і формального зв'язку між реченнями у межах щоденникового тексту.

Характерним типом зв'язку у надфразній єдності (НФС) і тексту є ланцюговий зв'язок, який виявляється у повторах лексем, вживанні синонімів, рідше – антонімів. Структурно-семантичному цементуванню ЩТ-оповідань сприяють тема-рема-тичні переплетення, які теж є показниками ланцюгового зв'язку між реченнями.

Синтаксичний зв'язок найчастіше оформлено сполучниками *и, но*.

ЩТ з негативною оцінкою автора властиві такі особливості:

структура ЩТ часто визначає його синтаксичне оформлення. Так, у зачинах нерідко вживаються прості речення з обставинами місця і часу, односкладні означено-особові речення (*думаю..., делаю...*) або двоскладні неповні (*Все это время делал не так*). Складні речення вживаються найчастіше у основній частині.

При складанні ЩТ автор використовує різноманітні мовні засоби, тому не можна говорити про їх стандартизацію, вживання штампів — вони більше тяжіють до художніх текстів. Лексика переважно нейтральна, з використанням емоційної розмовної і просторічної (*мерзкий, дрянъ, дурачье*).

Емоційність, експресивність ЩТ виявляється на всіх мовних рівнях, зокрема на словотворчому (вживання оказіоналізмів - *разгибчить*), лексичному (багатозначні слова, синоніми, антоніми, метафори на зразок *бархатний голос*, зіставлення, протиставлення). На морфологічному рівні слід зазначити особливу роль дієслова, яке має розвинуту систему граматичних категорій і форм, різноманітні синтаксичні зв'язки, семантичне багатство, центральну роль у реченні. На синтаксичному рівні емоційність досягається інверсією, повторами, градацією, антитезою.

У ЩТ нейтральної оцінки визначено такі специфічні риси:

як правило, ці тексти мають двочленну композицію, причому у зачинах ЩТ III періоду часто вживається дієслово “думать” у різних граматичних формах (рідше — у ЩТ II періоду і взагалі не зустрічається у ЩТ I періоду).

Характерним типом зв'язку у надфразній єдності та тексті є ланцюговий зв'язок, але нерідко у ЩТ III періоду речення з'єднані паралельним зв'язком.

Стилістичні засоби, які беруть участь у реалізації теми, менш різноманітні: лексика переважно нейтральна, з одиничними випадками вживання книжних, розмовних, просторічних слів.

Автор широко використовує численні повтори, які у деяких випадках можна розглядати як недбалість, властиву щоденниковим текстам взагалі (у чому й полягає їх специфічність), а іноді—як засіб увиразнення мови, зосередження уваги на важливих для автора моментах (*Лень, лень сильная*).

Напружений тон ЩТ, особливо II, III періодів, забезпечується інверсією, яка прямо вказує на моменти, які хвилюють автора оповідання (*вернулся я, как далек я, мне возвращенье это было, слава людская*).

У третьому розділі “**Структурно-семантична організація щоденникових текстів-описів**” здійснено аналіз текстів у відповідності з хронологією їх написання, авторською оцінкою та виявлено своєрідність структури цього типу текстів, його компонентів.

Структурно-семантична організація описів розглядається у єдності з їх стилістичним та синтаксичним оформленням, що дозволяє всебічно схарактеризувати особливості вказаного типу текстів, порівняти їх з аналогічними параметрами ЩТ-оповідань.

Стосовно текстів-описів, які порушують тему виховання і самовиховання особистості, слід відмітити, по-перше, що їх взагалі небагато (лише 9,5%—20 ЩТ від загальної кількості текстів), а, по-друге, майже відсутні ЩТ з позитивною оцінкою автора (усього один текст у III періоді). Вирогідно, Л.М. Толстой унаслідок надто критичного ставлення до себе не акцентував увагу на позитивних рисах свого характеру, фактах із особистого життя тощо, а зупинявся переважно на негативних моментах, намагаючись знайти засоби самоудосконалення.

Найширше серед описів представлені тексти з негативною оцінкою автора. Такий їх розподіл не випадковий у щоденниках Л.М. Толстого, оскільки критика і самокритика для автора не тільки і не просто норма, а, як він сам висловлювався, “*приятно, благостно*”: адже лише через страждання може очиститися душа людини і стати благороднішою, добрішою, кращою, людина навчиться прощати, любити, розуміти, бути уважнішою до оточуючих і від цього отримає моральне, психологічне задоволення.

Специфічними рисами текстів-описів з негативною оцінкою автора є:

зачини текстів найчастіше оформлено у вигляді супутніх зауважень з типовими для автора описами свого фізичного та психологічного стану (*Проснулся нынче здоровый, физически сильный с подавляющим сознанием своей гадости, ничтожества...; Я все тот же. Так же недоволен собой и так же твердо верю в себя; Все так же телесно слаб, и не скучно, не дурно, а грустно и хорошо*), введенням локальних та темпоральних прислівників (*вчера ве-*

чером, нынче, до сих пор, более месяца не писал, встал рано; в Москве, в Тулу, в Одобешти) або речень зі словом “думать” у різних граматичних формах (Думаю... Еще думал...). Кінцівки текстів, особливо III періоду, нерідко сформульовані так: *Помоги, Отец; Будем стараться; Надо что-то делать.*

Характерним для структурно-семантичного оформлення ЩТ-описів є ланцюговий зв'язок між реченнями, який виявляється у повторах лексем, тема-рематичній організації. Але на відміну від текстів-оповідань, частіше зустрічається паралельний зв'язок, який виявляється у повторі структури речень, надфразної єдності, тексту в цілому: 1) *Я раздражителен, скупен для других, нескромен... Я почти невежда. Я невоздержан, нерешителен.* 2) *Не могу преодолеть себя. Не могу преодолеть тоски.* 3) *Хочется подвига. Хочется остаток жизни отдать...*

Нерідко у ЩТ II і III періодів спостерігається чергування особових і безособових синтаксичних конструкцій, чим досягається ефект безособової відстороненості оповідача: *Ни разу не писал. Мне тяжело, гадко. Не могу преодолеть себя. Хочется подвига.*

Тексти-описи емоційніші, ніж тексти-оповідання аналогічних періодів з відповідною авторською оцінкою, яка досягається ширшим уживанням емоційно-оцінної лексики, змішуванням (особливо в одному реченні) розмовних, просторічних, книжних слів (*скверно, гадкий, вонючая, ничтожество, выпростаться — благотворный, служит*), оказіоаналізмів. Усі ці ознаки визначають ідіостиль Л.М. Толстого.

Специфікою ЩТ зумовлено те, що у мінімальну фразу автор намагається вкласти максимум інформації, яка часто кодується у вигляді символів, образів, зрозумілих лише автору (адже ЩТ розраховані тільки на себе). Він широко вводить речення, зміст яких не завжди зрозумілий читачеві, який не володіє адекватними авторським і фоновими знаннями, пресупозицією (*Эта роскошь. Эта продажа книг. Эта грязь нравственная. Эта суета.*).

У ЩТ нейтральної оцінки відзначено такі особливості:

вони мають композиційну структуру, яка складається переважно з трьох частин. Особливу роль у структуруванні тексту або надфразної єдності відіграє перше речення, яке найчастіше виконує роль зачину: 1) *Человек переживает три фазиса, и я переживаю из них теперь третий.* 2) *Новый дневник, а нового ничего нет.* 3) *Во мне два начала: духовное и телесное; они борются.*

В кінці останнього речення НФС або тексту I, II періодів автор може поставити три крапки, що вказуює на постійні роздуми над поставленими проблемами, їх нерозв'язаність тощо.

Свій емоційний стан автор щоденників предає за допомогою конструкцій експресивного синтаксису (інверсія, окличні речення), рідше—метафор (*интерес затиш*) або метафоричних епітетів (*страшная сила, новая сила*). Проте метафори у ЩТ Л.М. Толстого, як пра-

вило, традиційні, позбавлені новизни, несподіваності, властивих їм, наприклад, у текстах художніх творів великого письменника.

Не відрізняються різноманітністю й стилістичні засоби текстів-описів нейтральної оцінки автора порівняно з негативною. Це продиктовано безпосередньо самою оцінкою. Характерно вживання стилістично незабарвленої лексики з одиничними випадками книжних (*счастье, фазис*), застарілих (*тщета, телесное*—у значенні матеріальне) слів, іноді оказіоналізмів (*высвобождается*). Трохи ширше використовується фразеологізми (*до седых волос, царство Божие*), штампи (*борьба с пьянством*) як засоби образності, експресії.

Під час творення щоденникового запису, нерідко спонтанного, не до кінця продуманого, трапляються випадки порушення автором стилістичних норм — тавтологія, недбалість побудування фрази, яку може підсилювати інвертований порядок слів (*...деятельность помощи людям материальной*—замість: деятельности материальной помощи людям).

У четвертому розділі **“Щоденникові тексти-роздуми I, II, III періодів, які мають позитивну, негативну, нейтральну авторські оцінки”** розглянуто структурно-семантичну організацію текстів-роздумів Л.М. Толстого усіх трьох періодів його творчості. Паралельно висвітлено питання про схожість і відмінність указаних текстів між собою, а також з текстами-описами і оповіданнями.

Роздуми, як і описи та оповідання, композиційно організовані: мають зачин, основну частину і кінцівку, але така структура іноді порушується. Цілком імовірно, що це зумовлено не особливостями роздумів як функціонально-сміслового типу мовлення, а специфічними ознаками щоденникового тексту взагалі.

Структурна завершеність розглянутих текстів виявляється у синтаксичній будові речень, які мають маркери початку (темпоральні і локальні прислівники) і кінця тексту (називання чи перерахування справ на найближчий час або фрази на зразок: *Помоги, Отец*; частому уживанні дієслова “думать” у різних граматичних формах).

Характерною для роздумів, як і інших типів текстів, є політематичність. Можливий і поступовий перехід від однієї теми до іншої, і стрибок думки, а також повернення до згаданого раніше. Перехід від однієї мікротеми до іншої здійснюється експліцитно (через займенники) та імпліцитно (асоціативно).

Образ автора — наскрізний в усіх типах текстів I, II, III періодів (специфічна риса ЩТ), відомий і читач (автор), діяльність автора і читача спрямовані назустріч. Характерним є введення внутрішнього діалогу автора з самим собою, який дозволяє зосередити увагу на важливих моментах роздуму і підвищити емоційний тон вислову, тексту в цілому: 1) *Я думал и то, что нет у меня сильных интереса или страсти (как не быть? отчего не быть?); 2) Сколько времени я стараюсь образовать себя! Но много ли я улучшился? Пора бы отчаяться,*

но я ещё надеюсь... 3) Я осуждаю Андриюшу, Сашу. А что я был в 27 лет? Это Кавказ, турецкая война, Севастополь. А уж что я был в 22 года? Это игра, Чулково, охота.

Роздуми (II, а особливо III періодів) невеликі за обсягом (2-3 речення), надфразні єдності можуть бути пронумеровані автором.

Починаючи з II періоду, роздуми нерідко складаються лише з основної частини, а зачин і кінцівка відсутні.

У роздумах помітна актуалізація авторського “Я” (за рахунок мовних засобів—займенників, дієслівних форм).

Ще більшу роль відіграють пресупозиція, фонові знання.

На відміну від попередніх типів тексту, у роздумах речення нерідко з'єднані паралельним зв'язком, а не лише ланцюговим.

Специфічними особливостями композиційно-мовленневих форм зумовлена різниця у функції ЩТ-роздумів і описів та оповідань: якщо у останніх головною є інформаційна, то у перших—вона послаблена.

Надфразні єдності у ЩТ-оповіданнях та описах більше самостійні і замкнені, ніж у роздумах. Така самостійність забезпечена порівняно великим обсягом (у середньому 7-10 речень досить складної будови) та односпрямованістю розкриття теми. Причому їх співвідносна незалежність має швидше структурний, аніж смисловий характер.

ЩТ-роздумам з позитивною оцінкою автора властиві такі особливості:

нерідко кінцівка ЩТ має узагальнюючий характер і завершується сентенцією, яка образно, емоційно підсумовує сказане вище. Сентенція може бути авторською (*В чём кажется слабость, в том может быть источник силы; Ничто так не показывает роста, как заметка на стене; Чувствуешь ветер только тогда, когда остановишься...*) або запозиченою у інших (*Чтоб левая не знала, что делает правая...; Montaigne. La pointe a la sause — Монтень. Острота в соусе — переклад наш*).

Тексти емоційні, чітко виражена оцінка, яка досягається, насамперед, підбором відповідних лексем оцінного характеру (*хорошо, люблю, страшно, тяжелое время*).

Емоційно-оцінний тон ЩТ-роздумів з позитивною оцінкою автора досягається також завдяки широкому вживанню антонімів (у тому числі контекстуальних), уведених у одне або різні речення. Це дає автору змогу зіставити або порівняти риси свого характеру, спосіб життя тощо та зробити необхідні висновки (*дурно-хорошо; хорошо-скверно; у меня ничего не остаётся целого—у меня целого много,больше...; не чувствуешь ветра—чувствуешь ветер*).

На синтаксичному рівні оцінність проявляється у використанні певних структур, серед яких питальні конструкції, введені у основне речення: *Я думал и то, что нет у меня сильных интереса или страсти (как не быть? отчего не быть?)* і є додатковим і дуже сильним засо-

бом передачі стану автора ЩТ, привертання уваги до ствердження, яке знаходиться перед питаннями.

Нерідкі конструкції розмовного синтаксису, зокрема, односкладні речення, частіше безособові (*Кажеться, хорошо. Как радостно замечать в себе...*).

Серед специфічних рис роздумів з негативною оцінкою автора виявлені такі:

перше речення, як правило, є сигналом початку надфразної єдності, тексту в цілому і може мати характерні для ЩТ маркери початку—темпоральні прислівники (*почти через два месяца; Июль 3. До обеда.*)

На відміну від роздумів з позитивною оцінкою автора, тексти з негативною оцінкою не завжди мають кінцівку—іноді авторська думка несподівано переривається, що можна розцінити як надзвичайно емоційний стилістичний засіб.

Емоційність, оцінність текстів досягається, як і у роздумах з позитивною авторською оцінкою, за рахунок вживання спеціальної оцінної лексики, але вона має переважно негативне забарвлення (*глуп, испорчен, пропала даром, слаб, шаток, бесцельный, мелочный; ах, трудно*).

Емоційність роздумів (особливо III періоду) досягається не тільки експресивною лексикою, але й конструкціями експресивного синтаксису (*Вздор!; Но уже поздно!; Всё ближе и ближе...*) у тому числі інверсією (*жизни всей и всякой; в одухотворении её; воля моя шатка; добрые мои намерения*).

Нерідко речення або його предикативні частини побудовані таким чином, що вони протиставлені одне одному. Такі синтаксичні конструкції дають змогу автору ЩТ схарактеризувати себе, порівняти з іншими та зробити висновки щодо свого духовного росту, етапів самоудосконалення (*не было бы хорошего—но не было бы и дурного; или развитие... в каждом—или упадок... в отдельных существах; Я знаю, как я плох и глуп—меня считают...гениальным*).

До специфічних рис ЩТ-роздумів з нейтральною оцінкою автора належать такі:

зустрічаються випадки введення книжної лексики у синтаксичні конструкції розмовного характеру або, навпаки, емоційної, розмовної—у структури книжного синтаксису.

Речення у НФС або тексти з'єднані ланцюговим зв'язком, можливим завдяки їх специфічній тема-рематичній організації, чисельним повторам слів, семантичним опозиціям на зразок: *совершенство-несовершенство, дурно- не дурно, кому-никому, добро-не добро*). Але трапляються випадки й паралельного зв'язку між реченнями ЩТ.

У роздумах нейтральної оцінки, як ні у яких інших, багато сталих сполучень, фразеологізмів: (*живая вода, чтоб левая не знала, что делает правая*), які допомагають автору влучно, лаконічно, образно висловити свою точку зору на ту чи іншу проблему.

Характерним є введення у текст внутрішнього діалогу автора з самим собою (*Жизнь только тогда, когда живёшь для других или хоть готовишь себя к тому, чтобы быть способным жить для других. Но как? Другим я не нужен...*).

Висновки

Аналіз мовного та структурного наповнення щоденникових текстів різних композиційно-мовленневих форм, зіставлення між собою структурно-стилістичної та лексико-семантичної організації текстів трьох періодів творчості Л.М. Толстого, опис і дослідження мовних засобів авторської оцінки, прагматичного аспекту ЩТ та визначення їх специфіки і лінгвістичного статусу, дозволяє зробити такі найважливіші висновки:

Щоденникові тексти — це письмова форма розмовного стилю, а також система специфічної мовленнєвої комунікації, всі елементи якої перебувають у ієрархічних відносинах. Вони взаємодіють, підпорядковуючись один одному: добираються необхідні слова та їх граматичні форми, з яких формуються словосполучення, речення, останні входять у надфразну єдність, яка є фрагментом тексту.

Структурні особливості ЩТ різних композиційно-мовленневих форм, авторських оцінок та періодів написання зумовлені узусом його функції і виявляються в однібічному характері комунікації, яка поєднує адресанта та адресата в одній особі і, як правило, не припускає словесної відповіді, а передбачає лише підсумок, вчинок як реакцію на репліки, зауваження, роздуми (за винятком внутрішніх діалогів автора з самим собою).

Лексико-семантичний аналіз щоденникових текстів Л.М. Толстого з різними авторськими оцінками показав, що поряд із нейтральними словами широко вживаються емоційно-оцінні слова, часто розмовного або книжного характеру (особливо у текстах з негативною і позитивною оцінками автора). Вони можуть змішуватись зі словами високого стилю, створюючи особливу емоційну напруженість, забезпечуючи лаконізм, точну оцінку.

Мовні засоби вираження авторської оцінки надзвичайно різноманітні: фоно-графічні виділення, оказіоналізми, уживання емоційно-оцінної лексики, фразеологізмів, антонімів (у тому числі і контекстуальних), метафор.

На морфологічному рівні ЩТ усіх типів відзначено використання займенників 1 і 2 особи однини, перевага повних форм прикметників над короткими, уживання особових дієслів, темпоральних і локальних прислівників.

На синтаксичному рівні характерним є синтез книжних та розмовних конструкцій, які відбиті не тільки у щоденниках Л.М. Толстого, а й продовжені у його творчості. Адже письменник “виріс” із щоденників у прямому розумінні: щоденник сам по собі не художній твір, але може ним стати, і, насамперед тоді, коли одержить певний глобальний смисл, характерний для літературного твору. Адже він організований за критеріями цілісності, пропонує сукуп-

ність значень, об'єднаний ідеєю, має указану хронологію подій, натхнений концепцією людини, обмежений певною композицією.

Аналіз прагматичного аспекту щоденникових текстів ЩТ Л.М. Толстого показав, що у їх створенні величезну роль відіграє пресупозиція, яка визначає адекватність інтерпретації тексту через те, що автор і одержувач інформації — одна особа, яка повністю володіє фоновими знаннями. До того ж фактор адресата — визначальний у доборі мовних засобів, отже, первісний, вирішальний.

Виявлені також стилістичні особливості ЩТ Л.М. Толстого, які визначають ідиостиль письменника. Матеріал показав, що ЩТ відбивають мовленнєві норми сучасної Л. Толстому епохи, але помітні й авторські особливості.

Осмислення проблеми мовної особистості дозволяє здійснювати її аналіз через тексти і навпаки. Аналізуючи тексти таким чином, можна в результаті дійти до розуміння і розкриття духовних пошуків людини, її світогляду.

Узагальнивши спостереження щодо категоріальних ознак тексту як такого та порівнявши їх із ознаками щоденникового тексту, можна визначити специфічні особливості щоденникових текстів:

1. ЩТ, поза сумніву,—текст, оскільки має такі структурно-функціональні риси, як цілісність, завершеність, зв'язність, логічність, комунікативну направленість, прагматичну настанову, адресатність, оцінність, експресивність, модальність, пресупозицію, фонові знання.

2. Водночас це специфічний текст, так як, з одного боку, можуть бути відсутні деякі з вказаних ознак (комунікативна повнота, тематична цілісність, точність, логічність, послідовність викладення матеріалу), а з іншого боку, є риси, властиві лише ЩТ:

а) структурно-семантичним центром ЩТ завжди є автор, чий образ організує категорію когезії, яка відбиває глибинні (сміслові) зв'язки та характер моделювання у тексті об'єктивної дійсності;

б) щоденниковий текст автор складає тільки для себе, отже, інформацію він закладає у нього теж тільки у розрахунок на себе—нестандартно, як зручно йому, коротко, лаконічно, економлячи мовні засоби;

в) структурно-композиційна будова та смислове навантаження повідомлення у ЩТ організовано так, щоб воно мало вплив лише на автора тексту, тобто характерна адекватність сприйняття;

г) немає необхідності враховувати пресупозицію завдяки тому, що автор володіє абсолютною сумою знань і уявлень про факт, предмет, подію, про які йдеться у тексті щоденників;

д) прагматична настанова відбиває авторський світогляд, світосприйняття, їй підпорядковані усі характеристики тексту, його композиційно-сміслова структура;

є) саме внаслідок специфіки, нерідко ЩТ оформлені за допомогою внутрішнього діалогу автора з самим собою (не розрахованого на участь у двобічній комунікації), який має самонаправлений характер та відрізняється надзвичайною асоціативністю.

**Основні положення дисертації викладені в
таких публікаціях:**

1. Приймак А.Н. Изучение корреляции адресант-адресат текста в структурном и прагматическом аспектах//Актуальні проблеми вивчення і викладання філологічних дисциплін у технічному вузі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 1997. - С.76-78.

2. Приймак А.Н. Роль дневников Л.Н. Толстого в становлении его как писателя//Русский язык и литература в учебных заведениях. — К., 1997, №5(7), - С. 14-16.

3. Приймак А.Н. Структурно-семантическая организация дневниковой записи как текста (на материале дневников Л.Н. Толстого)// Русский язык и литература в учебных заведениях. — К., 1998, №7-8, - С.13-16.

4. Приймак А.Н. Участие языковых средств создания негативной самооценки в отражении субъективной картины мира писателя (на материале дневниковых текстов Л.Н. Толстого)//Антропоцентричний підхід у дослідженні мови. Матеріали VII Міжнародних Карських читань.—Ніжин-Гродно, 1998, - С.180-182.

5. Приймак А.Н. Выражение аксиологических характеристик в текстах повествовательного характера (на материале дневников Л.Н. Толстого)// Мови й культура народів Приазов'я: Збірник наукових праць Бердянського пед.ін-ту (філологічні науки). Вип. 1.—Бердянськ, 2000, - С.83-90.

6. Приймак А.Н. О некоторых специфических особенностях дневникового текста как лингвистической категории (на материале ранних дневниковых записей Л. Толстого)// Мова і культура. Наукове видання. – Вип.3, т. IV. – К., 2001. - С. 198-202.

7. Приймак А.Н. Проявление экспрессивности и эмоциональности в дневниковых текстах Л.Н. Толстого// Мова і культура. Наукове видання. – Вип.3, т. IV- К., 2001, - С. 202-207.

Анотація

Приймак А.М. Структурно-стилістична та лексико-семантична організація щоденникових текстів Л.М. Толстого.— Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.0202 — російська мова. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2002.

Дисертацію присвячено дослідженню структурної і семантичної організації щоденникового тексту в сучасній російській мові. У дослідженні розроблено й реалізовано підхід до щоденникового тексту взагалі, і щоденникових текстів Л.М. Толстого зокрема. З'ясовано сутність щоденникового тексту як лінгвістичної категорії та його категоріального апарату, стилістичний статус, описано і проаналізовано щоденникові тексти різних композиційно-мовленнєвих форм (опис, оповідання, роздум) і оцінок (позитивна, негативна, нейтральна), встановлено їх загальні та специфічні особливості, виділено мовні засоби усіх рівнів, які забезпечують лінгвістичне та композиційне оформлення щоденникових текстів.

Ключові слова: текст, щоденниковий текст, семантична структура, лінгвістична структура, синтаксична організація, опис, оповідання, роздум, авторська оцінка, емоційність.

Аннотація

Приймак А.Н. Структурно-стилистическая и лексико-семантическая организация дневниковых текстов Л.Н. Толстого. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 — русский язык. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2002.

Диссертация посвящена исследованию структурной и семантической организации дневникового текста в современном русском языке.

Анализ языкового материала произведен на всех уровнях языка: лексическом, словообразовательном, морфологическом, синтаксическом, позволившем описать структурно-языковые средства оформления дневниковых текстов, показать всю сложность взаимоотношений в языке различных средств выражения: лексико-грамматических и синтаксических, эксплицитных и имплицитных, их взаимосвязь и взаимообусловленность.

В исследовании развивается новый подход к изучению дневникового текста вообще и дневниковых текстов Л.Н. Толстого, в частности, показана лингвистическая природа дневникового текста, его категориального аппарата, выявлены признаки текста как такового, а также специфические черты дневникового текста, определён его стилистический статус. Произведен детальный анализ структурно-семантической организации текстов различных композиционно-речевых форм (повествование, описание, рассуждение) с учетом различных аксиологических характеристик (положительная, отрицательная, нулевая оценки автора), периода написания, указаны их основные признаки, черты сходства и отличия, проанализированы языковые средства всех уровней, обеспечивающие лингвистическое и композиционное оформление дневниковых текстов Л.Н. Толстого. Отмечены также их стилистические особенности, во многом определяющие идиостиль писателя. Основные результаты, полученные в диссертационном исследовании, можно использовать при изучении синтаксиса

простого и сложного предложений в современном русском литературном языке, истории русского литературного языка, стилистики, лингвистического анализа художественного текста.

Ключевые слова: текст, дневниковый текст, семантическая структура, лингвистическая структура, синтаксическая организация, описание, повествование, рассуждение, авторская оценка, эмоциональность.

Annotation

Pryymak A.M. Structural-stylistic and lexical-semantic Organization of Leo Tolstoy's Diary Texts. — Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philology: specialty 10.02.02. — Russian Language. — Dragomanov.

National Pedagogical University. — Kyiv, 2002. The thesis focuses on the investigation of structural and semantic organization of a diary text in Russian. The approach to a diary text in general and Leo Tolstoy's diary text in particular is developed and applied in the research. The essence of the text as a linguistic category, its categorical system are specified, diary texts of different compositional speech types (description, narration, meditation) and different value (positive, negative, neutral), stylistic status are described and analyzed, their general and specific peculiarities are found out, means of the language of all levels that provide linguistic and structural—compositional design of diary text are investigated.

Key words: text, diary text, semantic structure, linguistic structure, syntactic organization, description, narration, meditation, author's evaluation, and emotionality.